

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 89
(19720)

2023 чылдың
ноябрь 22
среда

Хүннүң үнери — 08:11
Ажары — 16:44
Хүн дурту — 8:33

Садар өртээ
хостуг

12+

Тыва Республиканың хүнү болуп эрткен

Материалды 2-ги арындан номчуур.

Чаңгыс хонук артканда...

Тускай шериг операциясында киржип турар чаңгыс чер чурттуг-ларывыска материалдыг дуза кадар ажил доктаамал уламчы-лап турар...

/ 3-кү арында

Телевидениениң күжү чүдел?

Ноябрь 21 — Бүгү-делегейниң телевидение хүнү. Ол хүннү Тывада телеканалдарның чогаадыкчы коллективтери профессионал байырла-лы кылдыр демдегеп чаңчыга берген...

/ 7-ги арында

1845

чылда Орус географтыг ниитилел
тургустунган.

Орус географтыг ниитилел-биле дугуржулганы чарган

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг база «Орус географтыг ниитилел» бүгү-российи хөй-ниити организациязының президентизиниң бирги оралакчызы кады ажилдажылга дугайында керээге атты салганнар. Ноябрь 20-де, Москвада «Россия» бүгү-делегейниң делгелге-шуулган үезинде, ат салыр езулал болуп эрткен.

программалар дугайында чугаа болган.

Владислав Ховалыг езулал үезинде сөстү алгаш, Тыва биле Орус географтыг ниитилел дыка хөй чылдарда кады ажилдап турарын демдеглээн. Республикада ниитилелдин регионалдыг салбыры 1974 чылда-ла тургустунган. Сергей Шойгу ОГН-ни удуртуп эгелээрге, кады ажилдажылга идепкейжээн. Элээн каш чыл үргүлчүлөп турар «Кызыл – Курагино» археология экспедициязы – эң улуг бот-идепкейлерниң бирээзи. Делегей ужур-уткалыг тывыштарны болгаш ажыдышкыннарны кылырынга аңгы-аңгы чурттардан 500 ажыг эртемденнер, 2,5 муң хире волонтерлар киришкен.

«Чүгле чаңгыс географиядан дашкаар шагда-ла үне берген кады эштежилгевистиң амгы ажыл-чорудулгазын Орус географтыг ниитилел-биле чарган бо дугуржулгавыс чаа деңнелче үндүрүп эккээринге бүзүрээр мен. Орус географтыг ниитилел бөгүндө бойдус курлавырларын, агаар-бойдус өскерлишкыннерин, девискээрлер хөгжүлдээзиниң айтырыгларын, долгандыр хүрээлелге болгаш ооң камгалалынга багай салдарны кызырары-биле холбашкан

тинмээн курлавырлары-биле байлак. Ооң-биле чергелештир республика кончук дүрген сайзырап турар болгаш, эртемденнерден, эртем-шинчилелдеринден ханы болгаш чөптүг үнелелге хергелелдиг. Анаа-ла дужа келбижеге эвес, а доктаамал болгаш эки организастаттыг. Шак ындыг харылзаа-биле ажилдаарын дугуруштувус» — деп, Тываның Баштыңы ОГН-биле кедизинде ажилдаарының чорудуун дыңнаткан.

Орус географтыг ниитилел 1845 чылда тургустунган делегейде эң улуг географтыг организацияларның бирээзи болуп турарын сагындыраал. Чурттуң күчү-шыдалын көргүзеринге географиязын тайылбырлап, Россияның төөгүзүн болгаш культура өнчүзүн кадагалап, бойдус камгалал, өөредилге, шинчилел ажилдарын чорудуп, география болгаш холушкак билиглер адырында эртем чогадылгавыс аныктарны калбаа-биле хаара тудары – ОГН-ниң сорулгазы. Специалистер база энтузиастарны, аян-чорукчуларны, экологтарны, хөй-ниити ажилдакчыларын, меценаттарны – Россияның дугайында чаа чүүлдерни билип алыксаан, ооң бойдус байлаан, культурлуг болгаш бойдус өнчүзүн камгалап кадагалаарынга дуза кадыксаан шупту кижилерни Орус географтыг ниитилел эвилелдеп турар.

/ТР-ниң Чазаның
парлалга албаны.
Ада ТЮЛЮШТУҢ тырт-
тырган чуруу.

Республиканың эрге-чагыргазы биле Орус географтыг ниитилел регионнуң экология болгаш туризм, бойдус курлавырларын база культурлуг өнчү салгалын шинчилээр адырда

телевилелдерни кады боттандыраарын дугурушкан. Эртемденнер Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдө планнарын болгаш программаларын ажилдаарында база эксперт анализин кылырынга

белен. Ылаңгыя, Тываның экологтуг айыыл чок чоруун хандыраары, бойдус байлаан чөптүг ажылгаары, долгандыр хүрээлелге болгаш ооң камгалалынга багай салдарны кызырары-биле холбашкан

Тыва Республиканың хүнү болуп эрткен

Дүүн, ноябрь 21-де, Улус ажил-агыйының чедишкыннериниң бүгү-россия делгелгезинге (ВДНХ) Бүгү-делегей чергелиг «Россия» делгелге-шуулганының иштинге Тыва Республиканың хүнү болуп эрткен. Ооң хемчеглери хары-угда каш янзы шөлдерге – биштиң республиканың делгелге шөлүнге, а ол ышкаш культурлуг төлевилелдерниң девискээринге болгаш кол кудумчу сценазынга болуп эрткен. Аңаа «Енисейниң бажын алган чери» деп концертти бараалгаткан.

Регионнуң сөөлгү алды чылда хөгжүлдээ болгаш чедишкыннери-биле Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг таныштырган. Ажыл-

херекчи девискээрге «Келир өйже инвестициялар. Тываның хөгжүлдээзиниң кедилиг угланышкыннары» деп стратегтиг сессия болуп эрткен. Ооң ажылынга РФ-тиң Улетпүр

болгаш садыг яамызының металлургия болгаш материалдар департаментизиниң оралакчы директору Владислав Демидов, РФ-тиң транспорт сайыдының ора-

лакчызы Валентин Иванов, РФ-тиң Экономиктиг хөгжүлдө яамызының регионалдыг политика департаментизиниң директору Дмитрий Косткин, Россияның регионнарының хөгжүлдээзиниң инвестиция болгаш инновация адырында регионнар экономиказының төвүнүң удуртукчузу Марат Фаттахов, «Енисей Сибирин хөгжүдөр корпорация» деп автономнуг саарылга чок

организацияның чиңгине директору Сергей Ладыженко олар киришкеннер.

Туризм адырында Тываның арга-шинээниң дугайында чугаалап берген, аңаа «Тыва инкогнито» деп чаа турисчи угну таныштырган. Маңаа-ла бо маршруттуң талазы-биле пүтүккаларның ойнадышкыны болган.

Тыва Республиканың «Көшкүннерниң делегейи» деп аас чогаал ансамбльдериниң чыынды программанын көргүзүп, тыва чоннуң куда ёзулалдарын аңаа таныштырган. Тываларның культуразына хөөннежиксээн кижилерге «Алаш» ансамблиниң хөөмей-сыгыдының үделгези-биле интерактивтиг лекцияны эрттирген. Ол-ла хүн «Скиф салгал: Тываның Хааннар шынаазының алдыны» деп лекция болуп эрткен. Тываның хүнү республиканың билдингир артистериниң болгаш чогаадыкчы коллективтериниң кол кудумчу сценазынга «Енисейниң бажын алган чери» деп концерт-биле доозулган.

/А. ХЕРТЕК
белеткээн.

Чаңгыс хонук артканда ...

Тускай шериг операциязында киржип турар чаңгыс чер чурттугларывыска материалдыг дуза кадар ажил доктаамал уламчылап турар.

Бүгү-российжи улусчу фронтунуң ТР-де салбырының удуртукчуз Саима Далчин:

— Чоннуң чыгганы гуманитарлыг дузаны чорударынга чедир таптыг-ла чаңгыс хонук арткан. 20 тонна чүк чүдүрер улуг автомобиль эртен аъттаныптар. Чүгле дайынчыларга эвес, а тус черниң тайбың чурттакчыларынга база материалдыг дузаны чорудуп турарывыс бо. Ийи автомашинаны база улуг чүк машиназынга чүдүрери көрдүнгөн.

Тускай шериг операциязында киржип турар чаңгыс чер чурттугларывыска материалдыг дуза чедирери-биле ИХЯ-ның болгаш Кызыл хоорайның хоочуннары, «Хамнар» ниитилелиниң кежигүннери, ТывКУ-нуң эртем библиотеказы, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары бөгүн ма-

териалдыг дуза эккээр.

Чыгдынган чүкте чылыг хептер, тускай удур шоодайлар, суг өтпес олурар олбуктар, чылыдар херекселдер, генераторлар, техниктиг дериг-херекселдер болгаш ийи автомобиль бар.

Дээди Хуралдың депутаты Ульяна Моңгуш:

— Тускай шериг операциязы эгелээнден бээр чаңгыс чер чурттугларывыска доктаамал дузаны кадып, акша-төгерики чыып турар бис. Ооң мурнунда чыл ажыг үе дургузунда депутат бүрүзү ай санында беш муң акша чыып турган болза, эрткен айдан эгелээш, он муңнап чыып эгеледивис. Дайынчыларывыстың чүну хереклеп турарын билир бис. Ынчангаш соок кыш удур 50 удур шоодайны, сугга өтпес 160 олбукту садып эккелдивис. Эрткен чылын база шак-ла мындыг суг өтпес олбуктарны чорудуп турдывус. Дайынчылар «эки» деп үнелээш, база катап чагаан боорга, ам база ону садып эккелгенивис бо.

Ооң мурнунда 150 хой кежи алгыны чоруттывус. Дараазында алгылар садып чорударын планнай бердивис.

ИХЯ-ның хоочуннар чөвүлелиниң даргазы полковник Марат-оол Ондар:

— Бис, ИХЯ-ның хоочуннары, ТШО эгелээрге-ле, янзы-бүрү дузаны кадып эгеледивис. Улуг-Хемниң, Барыын-Хемчиктиң, Кызыл

хоорайның хоочуннары материалдыг дузаны чыггаш, кызыл-кош-биле тус-тузунда чорудуп турдывус. Чайын хоочуннар боттарывыстың аравыска дузаламчы чыыр акцияны организастан бис. Чыып алган акшавыс-биле дайынчыларның боттарының күзээни квадрокоптер, моторлуг хирээлер, газ-биле ажилдаар плиткалар, чылыг хептер дээш элээн хөй чүүлдерни кызыл-кошка кадыптар дээш келдивис. Иштики херектер ямызындан дайылдажып турар кижилер эвээш эвес. Хоочуннар аразындан-даа дөртен ажыг кижы ынаар аъттаныпкан. Ийи удуртукчу, ийи полковник эштеривис база операцияда киржип турар чүве. Ам-даа чоруурунга белеткенип турар улузувус хөй. Дайынчыларга тишлегелиг чанып келирин күзээр-дир бис.

Тываның күрүне университединиң эртем библиотеказының директору Ирина Подиктиң медеглээни-

биле алырга, олар тус черниң национал университединиң библиотеказынга дугуржуп-га керээ езугаар 396 номну бо удаада чорудуп турар. ДУР-нуң университединиң корпустары когараан. Ынчан-

гаш өөредилге болгаш эртем номнары чугула херек дээрзин сагындыраал.

/ Айдың ОНДАР.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырт-тырган чуруктары.

| ЧЫРЫДЫШКЫН АКЦИЯЗЫ |

Россияның чедишкиннери

«Билиг» ниитилели Делегей чергелиг «Россия» делгелгезиниң өөредилге программаның талазы-биле чиңгине партнёр болуп турар.

Делгелге-шуулган үезинде культура, ёзу-чаңчыл, экономика болгаш 89 субъектиниң эртем талазы-биле күчү-шыдалының дугайында 1500 ажыг лекцияларны эрттирерин планнап каан.

Чижээ, «Россия» делгелгезинге кайы-бир регионнуң хүнүн демдегелеп турда, «Билиг» ниитилели «Россияның чедишкиннери» деп акцияның шугуму-биле бир неделя дургузунда лекциялар марафонун эгелээр.

ВДНХ-да делгелгеде Тыва

Республиканың хүнү-биле чергелештир чырыдышкын акциязын «Тыва — дириг

ёзу-чаңчылдарның ораны» лекция-биле эгелээн. Тываның күрүне универ-

ситединиң өөредилгеден дашкаар ажилдар болгаш социал айтырыглар талазы-биле проректору Остап Чооду Москвада болуп турар «Россия» делгелге-шуулган болгаш ооң культура, өөредилге, ажил-агыйжы талазы-биле боттандырып турары программаларының дугайында студентилерге тайылбырлаан.

Тыва — көшкүн амыдыралдыг бурунгу чоннарның, оларның аразында скифтерниң болгаш эрте-бурунгу түрктөрнүң культуразының укталган чери. Ынчангаш Делегей чергелиг делгелге-шуулганда регионнуң экспозициязының кол-кол объектилери дээрге өг болгаш Аржаан-2 базырыктан тывылган кадын биле хаанның идик-хеви болган. Тыва чоннуң чурттаар оран-савазы — өг — бурунгу үеден бээр тургузуун ол-ла хевээр

арттырып алган дээрзин Остап Чооду чугаалаан.

Лекция соонда студентилер республиканың культуразының материалдыг болгаш материалдыг эвес өнчүзүнүн чижектерин сайгарып чугаалашкан.

Остап Чооду айтырыгларга харылап тура, Россияның амгы үеде эртем, технология, культура болгаш өске-даа адырлар талазы-биле кол-кол чедишкиннеринче онза кичээнгейни угландырган.

«Россия» делгелге-шуулганы албан-биле барып көөр мен дээрзинге идегеп турар мен. Шупту павильоннары караам-биле көрүксей бердим» — деп, ТывКУ-нуң инженер-техниктиг факультетиниң студентизи Азольда Хомушку лекция соонда сеткилин үлешкен.

/ «Билиг» ниитилелдин медээлеринден Р. ДЕМЧИК белеткээн.

Кижизидилге ажылын күштелдирер төп

Ноябрь 20-ниң хүнүнде Тываның кадет корпусунга Уругларның бот-идепкейжилер төвүн ажиткан. Амгы үеде республиканың школаларында 90 ажыг Бот-идепкейжилер төптерин ажитканын "Чашкы үениң навигатору" федералдыг төлевилелдин ТР-де координатору Сергей Лопсан демдеглээн. Бо чылдың декабрь 31-ге чедир ниитизи-биле 105 школага база 13 профессионал өөредилге черлеринге мындыг төптерни ажыдар сорулга салдыган.

Байырлыг хемчегни республиканың школа-интернадының директору Сылдыс Монгуш ажыдып, келген аалчыларга байырын чедирип, келир үеде "Бот-идепкейжилер төвүнүң" ажилдаар планын, сорулгазын таныштырып, өөреникчилерге кайы хире

ажыктыг болурун чугаалаан: "Уругларның бот-идепкейжилер төвү бистиң үеде чугула херек. Бо кабинетти ажыдарда, барык чүү-даа чок чүведен эгелзэн бис. Мээң чөвүлекчим Регина Донгак өөреникчилер-биле кады демнежи тургаш, ажитканы бо".

Маңаа уруглар чогаадыкчы күш-шыдалын ажыдып, боттарының төлевилелдерин боттандыраар аргалыг болур. Ылаңгыя бо школаның кижизидилге ажылынга бо төп кончук ужур-дузалыг болурун директор демдеглээн: "Бот-идепкейжилер төвүнге бүдүн чартык ай дургузунда чөвүлекчи-биле кады ажилдап келгенивис түңнелинде, хоойлу-дүрүм үрээшкннери-даа, школа-интернаттан кижизиттирикчилерниң боттарының туразы-биле чөпшээрел чокка чоруй баар таварылгалар эвээжзэн. Кичээлдер соонда профилактиктиг үчүттү турар уруглар

школаның бот-башкарылгазы-биле кады бо кабинетте хостуг үезин ажыктыг эрттирип турарлар".

"Профилактиктиг үчүттү турар уруглар-биле ажилдаары – бистиң кол сорулгаларывыстың бирээзи. Амгы үеде шак ындыг 2 уруг бистиң-биле идепкейлиг ажилдап турар. Оларны ам үчүттү уштур үези келген" – деп, директорнуң чөвүлекчизи чугаалаан.

Амгы үеде Тываның кадет корпусунда хоойлу-дүрүм үрээшкннерин болдурбазының талазы-биле төлевилелдин боттандырылгазы чоруп турар. Чоокта чаа олар "Комендант шагын сагы" деп видеороликтер төлевилелин камгалап алган. Ооң идепкейлиг киржикчилери болгаш авторлары кадет корпусун кижизиттирикчилери болбайн канчаар.

"Бо кабинетке бистиң өөреникчилеривис хостуг үезин ажыктыг эрттирип,

немелде кичээлдеп, хөй-хөй чүүлдерни чедип алыр дээрзинге бүзүрүп тур мен. Маңаа чүгле өөреникчилер эвес, ылаңгыя аныяк башкылар база ажилдаксаар, төптүң сайзыралынга, келир үеде ажылынга үлүг-хуузу кирик-сээр" – деп, Сылдыс Монгуш демдеглээн.

Директорнуң кижизидилге болгаш уругларның хөй-ниити каттыжышкыннарының ажылының талазы-биле чөвүлекчизи Регина Донгак: "Боттарывыстың болгаш удуртулгавыстың күженишкни-биле бот-идепкейжилер төвүн ажыдып алдывыс. Бо байырлыг байдалга дыка-па үр белеткенип келген бис. Маңаа бистиң уруглар чыгып алгаш, янзы-бүрү төлевилелдерни сайгарып, чугаалажып, аңгы-аңгы хемчеглерге белеткенип, хуралдарны-даа эрттирип болур. Кандыг-даа ажилды эгелээрде, маңаа дугуржуп чугаалажып алыр бис. Ылаңгыя уругларның чогаадыкчы талазы сайзырап, салым-чаяны ажиттынар. Ол ыш-каш директорнуң кижизидилге талазы-биле чөвүлекчизи база өөреникчилерниң бот-башкарылгазы ха-

рысалгалыг болур". Бо чылдың сентябрь 1-ден тура республиканың школаларына кижизидилге ажылын күштелдирери-биле директорнуң кижизидилге талазы-биле чөвүлекчизи деп ажилчын олутту ажитканын сагындыраал.

"Бот-идепкейжилер кабиндин" ажыдарына болгаш кадет корпусун уругларын деткээн "Чашкы үениң навигатору" федералдыг төлевилелдин Тыва Республикада координатору Сергей Лопсанга, кабинеттиң каасталгазынга дузалашкан Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школазының өөреникчилеринге болгаш башкызы Елена Монгушка база ажыдышкынга үлүг-хуузу кириген кадет корпусун кижизиттирикчилеринге школаның директору өөрүп четтиргенин илереткен. Ол ышкаш школа-интернаттың кижизиттирикчилери "Бот-идепкейжилер төвүн" ажитканынга өөрүп, чылы-биле хүлээп алганынга база өөрүшкүзүн илереткен.

/ Чыжыргана СААЯ.
Буян ООРЖАКТЫҢ
тырттырган чуруктары.

«Угулза» бир харлаан

«Демография» национал төлевилелдин ачызында бүгү чуртта уруглар садтарында оочур айтыры кызырып эгелзэн. Эрткен чылын найысылал Кызылдың «Спутник» микрорайонунга 27 дугаарлыг чаа уруглар сады ажиттыган. Бо чылын ол бир чыл болган байырлалын демдеглеп турар.

Ажылдаа-ла, бир чыл болуп турар уруглар садында чаштарның бүгү талаалыг сайзыралына шупту эки байдалды тургускан. Ында чаштарга дылдар өөредиринден эгелзеш, немелде өөредилгеже угланган янзы-бүрү бөлгүмнер, медицинаның бир хевири — галотерапия чорудар тускай дустуг өрээл бар.

«Дустуг куй» — уруглар

садының чаштарының эң-не ынак өрээли. Уруглар дустуг өрээлче бөлүк аайы-биле график езугаар, айтыкан шагында барып турар. Ооң ишти дээвириден эгелзеш, шалазынга чедир бүрүнү-биле дустуг блоктар-биле шып-тынган.

— Дустуг өрээлди бо чылдың сентябрьда ажиттывыс. Ону уруглар садының бодунун акша-хөрөңгизи-биле кылдырып алдывыс. Новосибирск хоорайдан специалистерни чалаан бис. Олар маңаа 2 неделя дургузунда ажилдаан. Бо өрээлге уруглар садының эмчизи уруглар-биле ажилдап турар. Ясли бөлүүнүн чаштарындан эгелзеш, шупту ында кадыын быжыктырып эгелзэн — деп, Кызылдың 27 дугаарлыг уруглар садының директору Олча

Тюлюш чугаалаан.

Галотерапия үргүлчү челбинер уругларга, ылаңгыя ЛОР аарыгларын эмнээринге дыка ажыктыг дээрзин ук уруглар садының эмчизи Сай-Суу Иргит тайылбырлаан: «Дустуг өрээл тыныш органның аарыгларын эмнээринге, ылаңгыя ОРВИ, бронхит аарыгларын болдурбазына ажыктыг. Амгы үеде сооктар дүжерже, уруглар хөй аарып турар. Бо өрээлге уруглар ойнавышаан, дустуг агаарны кири тынар кылдыр янзы-бүрү ойнаарактар-биле дерзэн. Уруглар маңаа неделяда 2–3 катап кирер аргалыг. Ол ышкаш «Угулзада»

чаштарга тыва чоннуң амыдыралы, национал культуразын таныштыраар национал этсеп, дериг-херекселдер база методиктиг материалдар-биле шиметтинген кабинет бар. Бо өөредилге албан чери чаштарга төрзэн дылын өөредиринче улуг кичээлгеи угландырган. Уругларга тыва дылды ортумак бөлүктен өөредип

турар. А ясли бөлүүнүн бичии чаштарына тыва дылды дүш соонда бөлгүм кылдыр чорудуп турар. Бистиң чаштары-выс шупту тыва дылынга чугаалажып билир. Тыва дыл кабинеди уруглар сады ажиттыгандан бээр ажилдап эгелзэн.

Бисте немелде өөредилге бөлгүмнери болгаш ооң специалистери хөй. Ол дээрже дефектологтар, психологтар, хөгжүм, күш-культура удуртукчулары, хүреш башкылары-дыр — деп, директор Олча Тюлюш чугаалаан.

«Демография» национал төлевилели-биле эрткен чылын туттунган 280 олуттуг «Угулза» уруглар садында бо хүнде 14 бөлүк, ооң 4-ү ясли бөлүктери ажилдап турар.

/ Алдынай СОЯН
белеткээн.

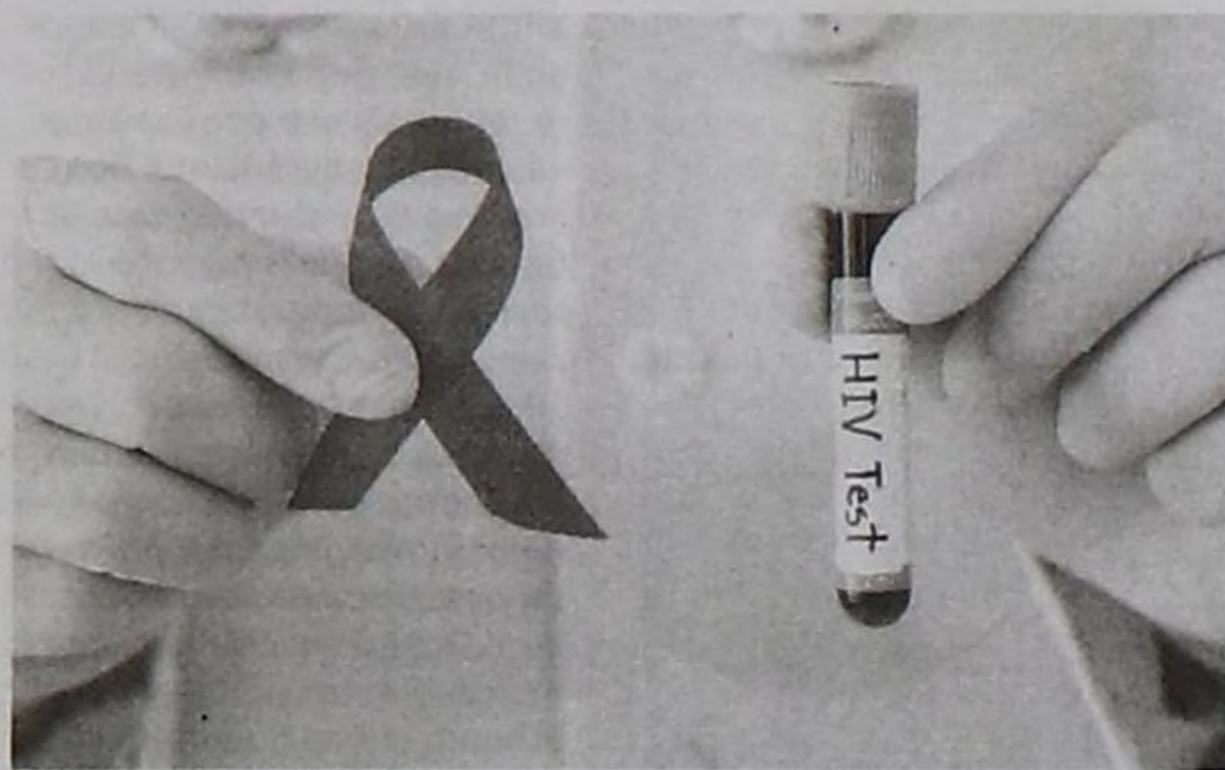
ДЕКАБРЬ 1 — СПИД ААРЫЫНГА УДУР ДЕМИСЕЛ ХУНУ

Эң дээрэ арга — эжинге шынчы болуру

ВИЧ дээрэ кижиниң аарыгларга удур күжүн чидириптер вирустун кижиниң организмиче киргеш, аарыгларга удур туржур системаны үрөп эгелзери болур. СПИД — ВИЧ вирусунун кижиниң организмиче элээн каш чылдар дургузундан өөскүп келгениниң түннелинде төнчү чадага келири. ВИЧ аарыын чыпшырбас деп бодаар болза, эр-херээжен харылзаа үезинде амы-хууда камгаланыр аргаларны ажыглаары чугула. Ону долузу-биле эмнеп кааптары болдунмас болганы-биле, эмнээшкини бүгү назынын да ап келир.

Тывага бир дугаар ВИЧ халдавырлыг аарыгдан аарый берген таварылга 1994 чылда илереттинген. Ол үеден эгелзеш, ниитизи-биле ВИЧ-тен аараан 388 кижизмчи учедунда эмнедип турар. Ук аарыг бо чылдың 10 айының дургузунда 5 кижиниң амы-тынын алгаш барган.

Бо чылдың 10 айының дургузунда республикада

ВИЧ-тен аараан 35 чаа таварылга илереттинген дээрзин Республиканың СПИД аарыын баш удур болдурбазының болгаш ооң-биле демисежир төп дыңнаткан. Оларның 24-ү эр улус. Эрткен чыл-биле деңнээр, 15 кижикөвүдей берген. Ол ышкаш эр улус аразына харылзаадан 3 кижизмчи аарааны илерзэн. Колдуунда эр-херээжен чорук таварыштыр аарыг тарап турарын СПИД-ке удур демисел төвүнүн эмчилери дыңнаткан. Ук аарыг 30-ден 49 хар аразы назы-харлыг улус аразында кончуг непереп турар.

Бир эвес эр-херээжен чорук үезинде камгалал дүрүмнерин сагывас болза, ВИЧ халдавырлыг аарыгдан кандыг-даа кижизмчи аарый берип болуру чугаажок. Ук аарыгдан аараан кижилер аразында кымны чок дээр: шериг албанныглар, шийттирип чораан кижилер, даштыкы хамаатылар, ажылдап турар болгаш ажыл чок кижилер база студентилер. Ооң тарап, неперээр аргалары аңгы-аңгы-даа болза, бистиң республикада хөй кезинде эр-херээжен чорук таварыштыр непереп турар.

Ук аарыгның вирузу хе-

рээжен кижизмчи саатталы берген база чиигеп турар үеде, ол ышкаш эмиг сүдүн таварыштыр дамчып болурун эмчилер дыңнаткан. Амгы үеде ниитизи-биле СПИД-ке удур демисел төвүнүн учедунда 289 кижизмнедип турар.

Бо чылын ВИЧ-тен чаа аарый берген кижилерни эрте чадазында тодарадып алыры-биле 107 муң ажыг кижиге шинчилгени эрттирген. СПИД-ке удур төптүн лабораториязында хүнде барык муң чыгыг кижиге шинчилгени эрттирип турар.

ВИЧ-тен аараан кижизмчи аарып-доруп, деңзизин доктаамал чидирип, аксы-мурну кемдип, зыт-кежи тоглап, кулак аарыгларын болган-чок аарыыр апаарын эмчилер сагындырып турар.

Ук аарыгдан аарый берген кижизмчи арага-дары аймаа, чиг чуургалар, чедир быжырбаан зыт азы балык, чугдунмаан ногаа болгаш чимис аймаа, хайындырбаан суг ижери хоруглуг. ВИЧ аарыындан эмненип тургаш, хойтпак дээн ышкаш сүттен кылган ажыг ченнер ижип, чивес.

Республиканың СПИД-ке удур демисел төвүнге ВИЧ аарыы бар-чогун төлевир чок болгаш чажыт тодарадып ап болур. Кижизмчү бодунун күзели-биле чедип келир болза, халас шинчилгени эртер аргалыг.

/ Чыжыргана СААЯ.

Найысы- лалдың төвүнде Маммограф

Кызыл хоорайның төвүнге бо чылдың ноябрь 24-ке чедир шимчеп чоруур маммограф ажылдап турар дээрзин регионалдыг Хей-ниитиниң кадыкшылга төвү дыңнадып турар. Ол Маммограф Төп рынок болгаш «Гаруда» садыг төвүнүн чанынга 10.00 шактан 15.00 шакка чедир ажылдаар, 12.00 шактан 13.00 шакка чедир дүштээр.

Бо шактарда херээжен чон эмиг аарыгларына халас шинчилгени эртип ап болур.

Маммографияны эртерде, ай демдээниң 5-тен 10 хонуунга чедир, сөөлгү хуусаазы 12 дугаар хүнүнге чедир эртип алыры эргежок чугула. Ол үеде херээжен кижиниң гормоналдыг байдалы турум болур.

Бодунга паспорт, СНИЛС болгаш эмчи полизи албан турар.

/ Бистиң корр.

Улаанутка удур тарылга планы күүсеттинген

Тывада чурттагы чонну улаануттан (корь) тарырының планы графиги мурнаан — амдыгаа чедир эң айыылдыг халдавырдан кандыг-бир чылдагаан-биле тарытпаан кижилерни тарыыры доозулган. Росхергеллхайгааралдың регионалдыг эргелелиниң удуртукчузу Людмила Салчак улаануттан немелде тарыышкын дугайында отчетту Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгга таныштырган.

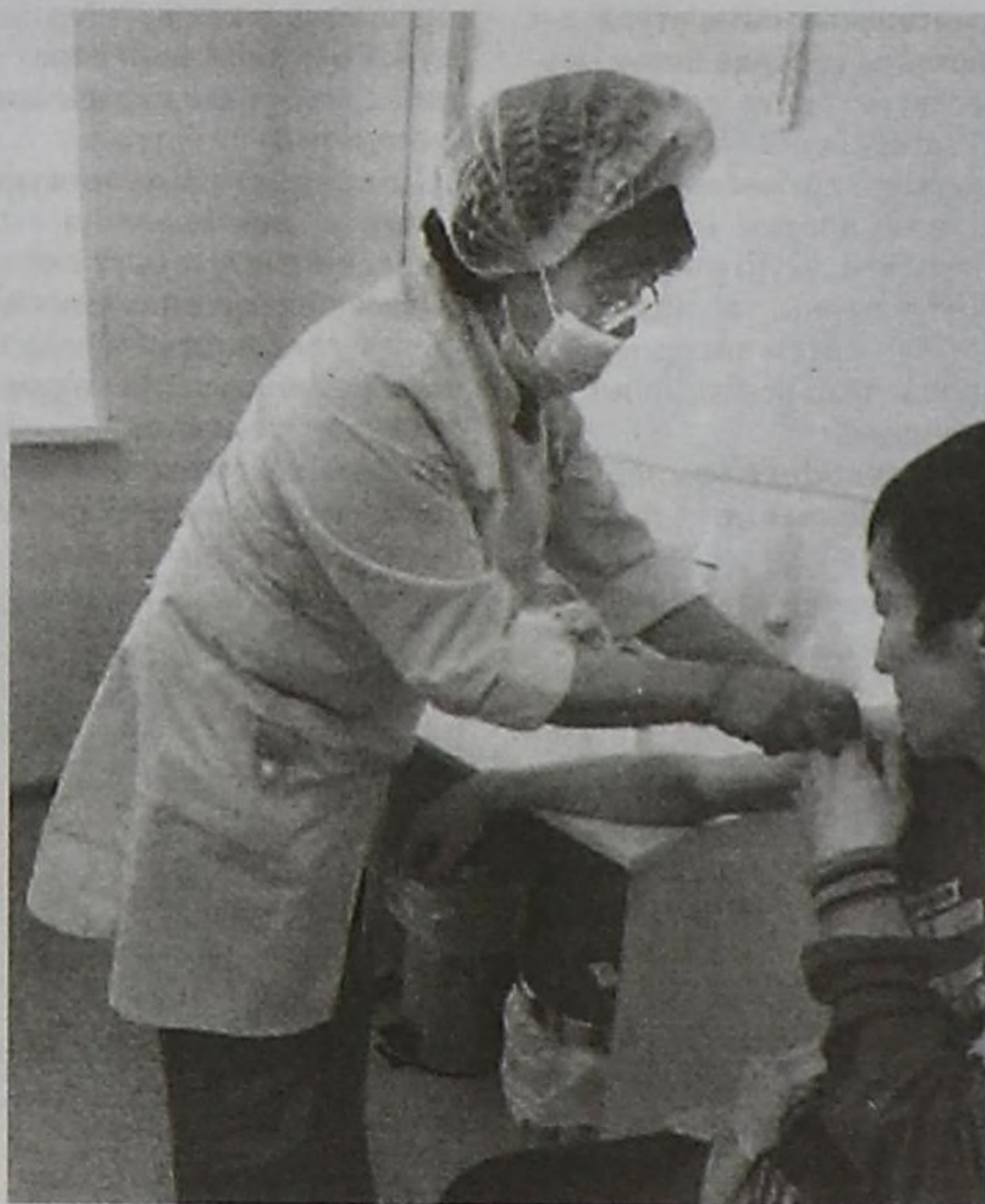
Россияның кол санитар эмчизи чуртта халдавырның непереп тараарын бодурбас дээш, апрель 3-тен декабрь 31-ге чедир тарытпаан турган кижилерни тарыыр акцияны чарлаанын ведомство дыңнаткан. Улаанутту эмнээр эмнер чок болганындан оон камгаланырының чаңгыс-ла аргазы — тарыдып алырында деп улус билер.

Тывада улаануттан (корь) ооң мурнунда тарытпаан база аарываан шупту 2425 кижини тарыыры планнаттыг.

Оларның аразында 399 уруг база 765 мигрант бар. Тарылга кампаниязының үезинде немей 140 ажыг кижизмчилер немелде вакцинация планын 6 хуу ажыг күүсеткен. Ноябрь 20-ге чедир республикада улаанутка удур 2568 кижизмчиге тарытканы ол.

Кампания үезинде тарыдарындан ойталаан таварылгаларга хөйү-биле таварышканын эмчилер дыңнаткан. Чижээ, 212 уругнуң ада-иези, Сизим биле Эржей суурларда эрги чүдүлгелиг чон, шажын-чүдүлгезиниң аайы-биле тарыдарындан ойталаан. Ындыг болзажок, эмчилер Каа-Хем кожуунун удуртулгасы-биле кады тарыдарына удур кижилер ортузунга тайылбыр ажылын чоруткан.

Бо хүнде Тывада чүгле чаңгыс кижизмчи — Тес-Хем кожуунун Самагалдай суурда 12 харлыг оол — улаанутка удур тарылга албаан. Оолдун ада-иези бир сектада кирип турар болгаш, тарылга салдырарына шуут удурланган. Огунуң кадыын бодап, тарыдып алырын кожуун

чагыргазы-биле эмчилер ада-иеге сүмелзэн.

Россияга улаанут халдавыры массалык-биле көдүрлү бээр, чуртка немелде тарыышкынны чарлаанын сагындыраал. 2023 чылдың

январьдан сентябрьга чедир чуртка улаануттан 8073 таварылга илереттинген, 2022 чылга деңнээр, 288 катап хөй. Аараан улустун хөй кезини 14 харга чедир чаштар — 4989 кижизмчи. Чоокку даш-

тыкы чурттардан тарытпаан кижилерниң хөйү-биле чедип келгениндан аарыг непереп тараанын эмчилер тайылбырлаан. Аарыгга удур камгалал тарылга албаан шажынчы ниитилелдер кижигүннериниң база цыганнар аразында аарыгның бөлүк дөзү демделеттинген.

Улаанут (корь) — ылаңгыя 5 харга чедир чаштарга аар дээр, эң-не халдавырлыг, когарап болур аарыгларның бирээзи. Халдавыр агаар-биле дамчыыр, бир эвес аарыг кижиниң чанынга тарытпаан кижизмчи турар болза, 100 хуу аарый берип болур айыылдыг.

Халдавыр чыпшына бергенде, баштайгы хонуунда-ла зыттин изии 39–40 градус чедир көдүрлүп, 4–7 хонук чедир ол хевээр турар. Чөдүртүр, думаалаар, карак ишти кызар. Аарыгның баштайгы 1–2 хонуунда чаак иштинге улуг эвес ак оюлганнар, кешке калбак шивишкилер тыптып келир. Оон 3–5 хонук эртерге, арынны, моюнну, бүгү зыт-кешти шивишкилер шыва бээр.

Халдавыр аар уржуктарга чедирип болур айыылдыг. Отиттеп, пневмониялап, энцефалиттеп, чамдыкта мээ дегдиргениндан нерв системазы үрелип, өлүмгө чедирип болур.

/ ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

2023 – РОССИЯДА БАШКЫНЫҢ БОЛГАШ ДАГДЫНЫКЧЫНЫҢ ЧЫЛЫ

Төккен дерим халас барбаан...

РФ-тиң Президентизи В.В. Путин 2023 чылды Россияда башкының болгаш дагдыныкчының чылы кылдыр чарлаан. Чыл дургузунда башкыларга тураскааткан федералдыг болгаш республика чергелиг хемчеглер хөйү-биле болуп эрткен. Кижилерүзү ынак башкыларын кезээде сактып чоруур. Чаа ажилдай берген аныяк башкыларга дуржулгалыг дагдыныкчының деткимчези эң-не үнелиг.

Бо үндүрүлгедэ башкыларның башкызы, тыва дылды болгаш төрзэн чогаалды эге класстарга канчаар өөредириниң методикасын тургускан авторнуң ажил-ижин таныштыраал.

Бичимде тыва дыл болгаш чогаалга сонургалымны Наталья Ондар башкым оттурган. Тыва дылдың өөредилге номнарының даш-тында «Ондар Э.Д.» деп каан авторун дыка сактыр мен.

Кызыл хоорайга чурттай бергеш, кожом кырган-авай-биле аажок хөөрежир апардым. Хөй-хөй өөредилге номнарының автору ол деп кайыын билген боор. Өскөн-төрзэн чери Чөөн-Хемчик кожуун, Бажың-Алаак, Баян-Тала ынаар. Баян-Тала биле Кызыл-Тайга чүгле хем кежир дээрден башка кожа суурлар болгай. Ынчангаш ийикпе, бот-боттарывысты билчиривис-даа аажок болган.

Бир катап чугаа аразында өөредилге номнары тургузуп чораанын чугаалай кааптарга, «Тыва дыл номнарының даш-тында «Э.Д. Ондар» деп автор силер силер бе?» деп сонургап айтырдым. Ынчан Эртине Деспижековнаны эки билип, танып алганым ол.

Эртине Деспижековна 1936 чылда Чөөн-Хемчик кожуунуң чоогунда Алды-Доскаар деп черге 13 кады төрзөннериниң хеймери болуп төрүттүнген. Ол «чаг иштинде бүүрек дег», эрге-чассыг өскөн.

Ол Кызылдың башкы училищезин кызыл диплом-биле дооскаш, 1957 чылда Тес-Хем кожуунуң Берт-Даг школазынга башкы ажилының баштайгы базымын эгелзэн. 1960 чылда төрзэн кожуунунче эглип келгеш, Бажың-Алаак, Хорум-Даг, Хайыракан школаларында мурнакчы башкыларның одуруунга ажилдап чораан.

Эртине Деспижековна Ондар өөредилге системазына чедишкенин, үре-түннелдиг ажилдаан ачы-хавыязы дээш, дээди категорияның башкызы, ТР-ниң улустуң башкызы, ТР-ниң өөредилгезиниң

алдарлыг ажилдакчызы, Россияның өөредилгезиниң тергини, «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» деп медальдың, күш-ажылдың хоочуну медальдың дээш дыка хөй шаңналдарның эдилекчизи.

– Эртине Деспижековна, өөредилге номнары тургузар ажилды кажан сонуургай берген силер?

– Бажың-Алаак школазынга өөредип турган 1-ги классчыларым Хомушку Сайыт-оолович Алдын-оолдуң шинчилел ажилы кылып тургаш, хыналдага ап турган клас-зын езугаар үжүктөргө дүрген шенелдени 1 чыл иштинде чоруттум. Башкының бергени чурттуң мурнакчы болгаш эртемден-методистериниң эртем-шинчилел ажилдарын чырыткан литератураны номчуп, башкы ажилымга ажыглааш, дыка хөй методиктиг айтырылганын шын шилип, ажыктыг айтырылганы хөйү-биле шынгазттым. Оон соонда Республиканың башкылар билии бедидер институтунга тыва эге класстарның кабинет эргелекчизи болуп ажилдай бердим. Ынчан чогаадкы ажилды эртем-биле холбап ажилдап эгеледим. Чүге дээрге тыва дыл талазы-биле башкыларга методиктиг литература баштайгы үелерде барык чок турган деп болур чүве. Эге класстар башкыларының ажилына деткимче кылдыр программаларны, методиктиг сумелерни, удуртулгаларны, словарьларны, таблицаларны тургузуп, эртем ажилынче киргеш, ояар оон адырлып шыдадым.

– Өөредилге номнары тургузарыңа улуг дуржул-

/ Э.Д. Ондар.

га, арга-мергежил херек-ле ыйнаан. Дыка хөй школа-ларга ажилдаан болгай силер...

– Ийе, Тес-Хемниң соонда Чөөн-Хемчиктиң Бажың-Алаак, Таңдының Кызыл-Арыг школаларына эге класстар башкылап, оон өөредилге эргелекчилзеш, Тожуга школа директорунга чедир ажилдаан мен. 1978–1982 чылдарда Кызылдың 2 дугаар школазынга база Республиканың уран чүүл школазының эге класстарына ажилдааш, аттестацияны кончуг эки үнелел-биле эрткеш, «Дээди категорияның башкызы» деп атты алдым.

1986 чылда РББИ-ге национал-регионал компонентилер харылаар килдис эргелекчизинге томуйлаткаш, дуржулга кирип, шаңнадып-мактадып турдум. Республиканың өөредилгезиниң база бир шыырак методизи болу бердим.

Национал школа хөгжүдөр институт ажиттынганда, өөредилге номнары белеткээр килдис эргелекчизинге болгаш редакторунга томуйлаткаш, авторлар-биле сырый ажилдап эгеледим.

Эге класстарга тыва дыл программаны өөредиринге

хамаарыштыр кылыр ажилдар төнчү чок-тур ийин. Чаңгыс аай системажыдып алган ажилымны каап шыдаваан мен. Бир ном үнүп кээр-ге, ала-чайгаар дараазында чаа номнуң дугайында бодап эгелээр мен. Деппеже бижий бербес, номчуттунуп, бижиттинип белеткенип алгаш, кылып кириптер мен.

– Башкылаашкын ажилы, эртем шинчилекчизи болбушаан, солун-сеткүүлдерге база бижиир турганыңарны билдим.

– Эртем ажилы кылырга-ла, солун-сеткүүлге ыяап-ла бижиир апаар боор чүве. Бир кезек үеде «Шын» солунга «Аныяк башкының индири» деп рубрикага ада-иелерге кижизидилгеге хамаарышкан болгаш аныяк башкыларга башкылаашкынның дуржулгаларының дугайында методиктиг сумелерни бижип турдум.

– Школа директору болуру амыр эвес ажил боор аа, Эртине Деспижековна?

– Ынчан кымның, каяа ажилдаарын үстүндө томуйлаар турган. 1982 чылда Тожунуң Доора-Хем ортумак школазының директорунга томуйлаан. Тываның база бир каас-чараш ораныга дөрт чыл дургузунда директорлады. Ажилдап турган үемде школаның бүгү дериг-херекселерин бүрүнү-биле чаартып, четчелзеш, орус болгаш даштыкы дылдар кабинеттерин ажиттырган мен. Школаның орбак-самдар самбыраларын, интернаттың орун-дөжзөн, доозазын солуп, чаартып турган бис. Ийи чыл ажилдап чорумда, Доора-Хем школазы республикага мурнакчы школаларның одуруунга кирип, арга-дуржулга солчурунун төвү апарган чүве.

– Эрткен орууңарже чоргаарал-биле көрүп чор боор силер аа, башкы?

– 1957 чылдан 2007 чылга чедир, 50 чыл дургузунда

ажылдаан-дыр мен. 69 харлап тургаш, мындыг одуруглар чогаатым:

69 арт чүткүп аштым,
69 хем эштип кештим.
Амыдырал-чуртталгамның
Аак-кээгин көрүп эрттим.

Ажыл-ишти аныяамдан
Аарзынмай, тудуп келдим.
Дөртөн тос чыл дургузунда
Төккен дерим халас
барбаан.

Өөреникчи ажи-төлге
Өөредилге ному бижиир.
Амыр эвес нарын үүле
«Аарым» болгаш
«хоббим» болган.

Кызаг чай чок бачым
үүлем –
Кылган ижим түңнели бо:
Башкыларга, уругларга
Номнар болуп
хуула берген.

– Бо чаптанчыг одуруг-ларда «хоббим» деп сөс дыңналды, хостуг үеңерде чүнү кылырыңа ынак силер, башкы?

– Авам Долчуң Ондар дендии шевер, ынчангаш кожа аалдар ону бо-ла чалап алыр – янзы-бүрү чагыг кылыр турган. Дүк дыдар, чүн эзер, аргыыр, даараар – кылбазы чок кижичүве. Ынчангаш мени база бодунуң кылып билир чүүлдеринге доозазыңа өөредип каан. Алгы тон даараанда, авам меңээ ишти хойнун даарадыр. Муңгаштаарда, чеңин даарадып каар. Чоорту дааранып өөрени берген мен. Ол ояар дааранып ажилды база черле холдан салбаан мен. Хостуг үемде даараныр, база бир «хоббим» болуп арткан.

ТҮҢНЭЛ СӨС:

Эртине Деспижековна чартык чүс чылдарның дургузунда республиканың өөредилге шугумунга ажилдааш, тыва дылдың сайзыралыңа үлүхуузу кириштирип, харындаа мырыңай, тыва дылдың методикасын өөредириниң таваан салышкан кижилерниң бирээзи-дир. Хоочун башкы «Алдын курлавырның эртине» деп атка төлөптиг. Ол бүгү чуртталгазын башкылаашкын болгаш эртем ажилыңа өргзөн. Хүндүлүг дыштанылгага олурза-даа, аныяк башкылар-биле харылзааны тудуп, оларның чогаадкы ажилдарына үнелелди берип, методиктиг дузаны чедирерин уламчылавышаан. Дыка хөй аныяк башкылар Эртине Деспижековнаның турум аалчылары.

Айдың ОНДАР
чугаалашкан.

Телевидениениң күжү чүдел?

Ноябрь 21 – Бүгү-делегейниң телевидение хуну. Ол хунну Тывада каш-ла (“Тува24”, “Тыва” КТРК, 108 канал, “Республика”) телеканалдарның чогадыкчы коллективтери профессионал байырлалы кылдыр демдегеп чаңчыга берген. Үзел-бодалы болгаш идеология талазы-биле боттарының туружу чамдык таварылгаларда демейлешпейн-даа баар болза, ниитизи-биле кол-ла кылып турар ажылы – республиканың хөгжүлдэзи дээш журналист-чи чырыдышкын ажылы.

Төөгүден бээр мас-салыг информация чепсектерин дөрт дугаар эрге-чагырга дижит. Амгы үеде, шынап-ла, ол бадыткаттынып турар бе дээрзин билип алыры-биле, бо хунде телевидениеде ажилдап турар журналистерден, “Телевидениениң күжү чүдел?” – деп айтыргы салып, оларның бодалын со-нуургаан бис.

Бадма Даржаа. “Тыва-медиахолдинг” ПБ-ниң директорунуң оралакчызы, “Тува24” телеканалдың кол редактору, ТЖЭ-ниң кежигүнү:

— МИЧ-ти анаа эвес дөрт дугаар эрге-чагырга деп чугаалап турар болгай. Мен анаа бүзүрээр мен. Чүге дээрже интернеттиң тыптып келген үезинден бээр шын-меге медээлерни кым-даа тарадыптар апарган. Ылаңгыя амгы чуртта болуп турар нарын үеде шын бадыткалдыг медээлерни албан-ёзунуң МИЧ-тен билип, дыңнап алыры чугула. А мында телевидениениң ролу ёзулуг кол болур ужурлуг. Ында көргүзүп, дамчыдып турар медээлерниң шынныг болурундан ооң күжү улуг деп билер мен. Ол ышкаш кан-дыг-даа телевидение чүгле медээлер дамчыдарындан аңгыда, үениң негелдизи-биле чоннуң хереглелинге дүүштүр өске-даа тематиктиг дамчы-далгалар болгаш аңгы-аңгы телевилелдерни үндүрүп, көргүзүп турар. Бистиң “Тува24” телеканал тургустун-ганындан бээр 10 чыл ажа дүшкелек-даа болза, хунден-хунче телекөрүкчүлери-вистиң саны өзүп турары бисти өөртүп турар. Чон биле эрге-чагырганың аразына быжыг көвүрүгнү тургузар сорулга-биле чаа төлевилелдерни удаа-дараа үндүрүп турар бис. Чижээ, “Чон айтырып тур” деп төлевилелди ТР-ниң

Чазааның деткимчези-биле боттандырып эгелээн бис. Бо шенелде телевилел-даа болза, эскерген чүүлүвүс, чонну дүвүредип турар чугула айтырыгларны дөрт эфир-ге сайгарып, чугаалажып турар үеде, чурттакчылар боттарының айтырыгларын салып, ол-ла дораан харыыны дыңнап алыр аргалыг болга-ны-биле эптиг болуп турар. Ол ышкаш дөрт эфир болган-да, баш бурунгаар айтырыг-ларны шүүреп, эптиг-эпчок айтырыглар деп ылгавайн турары, чоннуң сонуггалын оттуруп турар. Оон аңгыда, база бир телевилеливис “Сеткиливис ханызындан” деп телекөрүкчүлериң чагыын ёзуугаар байыр чедиришкinnerиниң дам-чыдылгазы ооң мурунда неделяда ийи катап үнүп турган болза, бо хунде чагыг-лар көвүдээни-биле хуннүң-не үнүп турар апарган. Ол база бистиң телеканалга чонувустуң сонуггалы улга-дып турарының бадыткалы.

Коллективте 20 киж и ажилдап турар бис. Бүгү күжүвүстү демнеп, про-фессионал деңгеливисти хунден хунче бедидип, моон-даа соңгаар кызып ажилдаар сорулгалыг бис. Телевидение хуну-биле бүгү коллегалары-выска “Тува24” телеканалдың мурнундан изиг байыр чеди-рип, чогадыкчы чедишкinnerни күзедивис!

Чинчи Кашпик-оол. “Тува24” телеканалдың шеф-редактору, ТЖЭ-ниң кежигүнү:

— Ниитизи-биле МИЧ-те 2008 чылдың төнчүзүндөн эгелеп ажилдап эгелээш, 2010 чылдан тура “Новый век” телеканалдың реклама килдизинге, оон чоорту кыска дамчыдылгаларына сюжет-тер кылып эгелээш, ол ол-чаан телевидениеже шымнынп

кирген мен. Телевидение ниитилелдин мээ-медере-линге салдарлы-биле күштүг деп бодаар мен. Чүге дээрже ында медээлерниң шынныг болурунга ол-ла шакта, ол-ла черден тырттырган видео 80 хуузун ойнап турар. Пар-лалгада ол бүгүнү сөстүн күжү-биле дамчыдар болза, телевидениениң күжү – чонга көргүзүптери.

Эрес Монгуш. “Звезда” радиоканалдың шеф-редактору, ТЖЭ-ниң кежигүнү:

— Телевидениениң өске МИЧ-тен ылгалдыг күжү чүл дээрже, медээни видеога көргүзүп тургаш, делегейниң аңгы-аңгы булуңнарында чурттап турар киж и бүрүзүңе чаңгыс шакта бадыткалдыг кылдыр дамчыдаптар арга-лы. А бир эвес каржы үзел-бодалдыг улустуң холунче ки-рер болза, ол эң-не айыылдыг чепсек болур. А дүрген медээ дамчыдар талазы-биле МИЧ аразында радио бир дугаар черде. Солуннарга медээлер-ни чыып, чыскаап, типогра-фияга парладып турда, хөй үе негеттинер, а телесюжеттерни тырттыргаш, бижээш, монтаж-тааш, эфирже үндүреринге чедир база-ла үе негетти-нер. А радиога бо шакта, бо дораан медээни эфирже үндүрүп болур. Медээлерни дамчыдары телевидениеге көөрде, дүрген-даа болза, мында үн кол рольду ойнаар, а телевидениеде видеомате-риал.

Инна Клоян. “Тува24” телеканалдың корреспонденти, ТЖЭ-ниң кежигүнү:

— Телевидениеде чаа-ла 3,5 чыл ажилдап турар мен. Тележурналист кижиниң ажы-лы белен эвес дээрзин көрүп, хуннүң-не чаа чүүлдерни би-лип, өөренип алырын кызыдар мен. Ынчангаш сюжет бүрүзүн катап-катап хынап тургаш, чонга шын медээни чедирер дээш хынамчалыг болуру чугула. Бир-ле чөрүлдээлиг айтырыгны видеоматериалга көргүзүп, ында киржилгелиг үш таланың тайылбырын берип тургаш, чүгле шынны телекөрүкчүге чедирери — телевидениениң күжү ында деп бодаар мен.

Азамат Очур. “Тува24” телеканалдың корреспонденти, ТЖЭ-ниң кежигүнү:

— Телевидениеде үнүп турар медээлер шынныг, бадыткалдыг болган ту-дум, телекөрүкчүлериң бүзүрели улгадыр. Ынчан телевидениениң күжү, шынап-ла, көскү болур.

Идегел Намдан. “Тыва” КТРК-ның телебашкарыкчы-зы, ТЖЭ-ниң кежигүнү:

— Кажан делегейге радио-ну чогаадыпканда, ол үениң улузу дораан-на парлалганың удавас чиде бээриниң дуга-йында чугаалажып эгелээн. Ынчалза-даа парлалга ам-даа сайзыравышаан. Шак-ла ыңдыг чүүл, кажан интер-нет тыптып келгенде, улус дораан-на ол телевидениени “хөөржүдүп” кааптар дижит эгелээн. Ындыг-даа бол делегей четкизи амыдыралы-высче шургуп киргенден бээр он-он чылдар эрткенде безин, телевидение улам сайзы-рап, медээлерни дамчыдып, телекөрүкчүлериң хөгледип,

чырыдышкын ажылын уламчылавышаан. Кан-чаарга-даа, телевидениени чүү-даа чүве өлүрүп шыдавас. Чылдан чылче улам хөгжүп, чаа-чаа аргаларны тып, улам-на телекөрүкчүлери бодунче хаара тудар. Теле-видениеде өске МИЧ-те чок чүүлдер бары-биле күштүг. Ол дээрже үндүрүп турар продукциязының бедик шынарлы, бүгү категорияның көрүкчүлериңе контентиң айыыл чок чоруунда (интер-нетте айыылдыг чүүлдер дыка хөй). А эң-не кол чүүл – көрүкчүлериң бүзүрелин чаалап ап турарын-да. А ол дээрже бистиң ажы-лывыста чугула чүүлдерниң эң-не колу. Чүге дээрже шупту чонга дээш ажилдап турар болгай бис.

Александр Петрушин. “Республика” телеканалдың корреспонденти, ТЖЭ-ниң кежигүнү:

— Эскерип көрүңер даан, бажың бүрүзүңде эт-септи колдуунда чүнүң аайынче эптей салган турар ийик? Ол-дур. Телевидениениң күжү ында база көстүп тур ышка-жыл. Кижилерниң мээ-меде-релинден аңгыда, оларның аажы-чаңын, кылыгларын безин башкарып эгелээри-би-ле телевидение күштүг.

Мария Стручкова. 108 телеканалдың кол редакто-ру, ТЖЭ-ниң кежигүнү:

— Телевидениениң күжү, бөдүүн чоннуң амыдыралын хөөредиг чок көргүзүп, дам-чыдып турар журналистерде деп бодаар мен. Эрге-дужаал туткан, ынаар чүткээн улустуң болгаш херек кырында амы-дыралды деңге чырыдар арганы ТВ берип турар. Бистиң чөптүг шынывыс дээрже-ле, чөрүлдээлиг айтырыгны бүгү талазындан көргүзери. Чүгле ынчан амыдыралдың шыны үнүп келир.

/ Карина МОНГУШ.

Чалыы спортчуларның чедишкннери

Делегей чергелиг хостуг хүреш маргылдаазы Красноярск хоорайга ноябрь 3–4 хүннеринде болган.

Спортчу хемчегни олимпий оюннарының үш дакпыр чемпиону, чечен чоннуң сураглыг мөгези Бувайсар Сайтиевке тураскаадып эрттирген. Аңаа Россияның 26 регионнарындан болгаш Казахстан, Азербайджан, Армения, Киргизия, Индия, Греция, Моол, Таджикистан, Ирандан шупту 300 ажыг чалыы мөгелер күжүн шенеп хүрешкеннер.

Ук маргылдаага бистиң республикадан 13 чалыы спортчулар киришкен.

Европа чергелиг маргылдаага 16 харга чедир оолдар аразынга тиилээн Чингиз Сарыглар бо удаада 45 кил деңзилиг мөгелер аразынга шүглүп, удурланкчыларын чиик ажып эрткеш, бирги черни чаалап алган. Ол — тренер Меңги Моңгуштун өөреникчизи. А тренер Аганак Сарыгларның өөреникчизи Найыр Ооржак 42 кил деңзилиг мөгелер аразынга бүзүрелдии-биле бирги черни алган.

Делегей чергелиг хостуг хүреш маргылдаазының тиилекчилери болган чалыы спортчулар кайызы-даа Чадаананың Чечен-оол Моңгуш аттыг олимпийжи курлавыр школазының чалыы мөгелери.

Сибирьниң бирги чери дээш

Сибирь федералдыг округтун бирги чери дээш шыдыраа маргылдаазы элээди оолдар, уруглар аразынга болуп эрткен. Ол Кемерово хоорайга октябрь 29-тан тура ноябрь 9-ка чедир болган.

Кызыл хоорайның немелде өөрөдиге төвүнүң чалыы шыдыраачылары тренер башкы Сергей Түлүштун удуртулгазы-биле чедишкнниг киришкеш, чанып келгеннер.

Дүрген ойнаарына (блиц) 17 харлыг уруглар, оолдар аразынга тус-тузунда бирги черни Арина Иргит биле Давид Сенди алган.

Композицияга 13 харлыг оолдар аразынга бирги черге Дүгер Долай төлөптүг болган. Дүрген оюнга (блиц)

Шуру Ондар (19 хар) 2-ги черни, Дүгер Долай (13 хар) 3-кү черни алган.

Классиктиг шыдыраа оюнунга Чамзы Начын (13 хар) үшкү черни, Арина Иргит 2-ги черни (17 хар), Давид Сенди (15 хар) 2-ги черни алган.

Бо шыдыраа маргылдаазынга 1–4 дугаар черлерни алган чалыы спортчулар Россияның 1-ги чери дээш маргылдаага киржир эргени чаалап алганнар. Ол Екатеринбург хоорайга 2024 чылдың апрель 1–16 хүннеринде болур.

Чалыы шыдыраачы Арина Иргиттин Россияның уруглар Кубогунун финалына киржир эргени алганы улуг чедишкн болур. Бо маргылдаа удавас декабрь 5–13 хүннеринде Ярославль обласка болур.

“Хана-хана” – төөгүлүг хүреш маргылдаазы

Аныяк мөгелер аразынга национал хүрешти сайзырадыр сорулга-биле Тываның национал хүреш федерациязы биле Моолдун национал хүреш федерациязы катай ажылдажып эгелээн.

Баштайгы спортчу төлөвилелин “Ужуражылга хүреш Моол U18 – Тыва U18” деп адаан. “Хана-хана” дээрге долгандырыг хүреш. Ийи команданың 7–7 мөгелери ачыр-дачыр хүрежир. Бир мөгеге 7 салыг онаажыр.

Тыва Республиканың командазы 18 харлыг 7 чалыы мөгелерден тургустунган. Үш солуур мөгелер-биле кады шупту 10 киж. Командалыг хүреш маргылдаазынга бистиң мөгелеривис чараш хүрешти база бедик белеткелин көргүскен. Чалыы мөгелер ниити 33:16 деп санга бүзүрелдиг тиилелгени чаалап алган.

Командага мөге бүрүзү бодунун үлүүн кириген:

Сүлдө Донгак (Сүт-Хөл) – 7 салыг – 7 тиилелге;

Сүгдер Намчаа (Эрзин) – 7 салыг – 5 тиилелге;

Алдаржы Ондар (Сүт-Хөл) – 7 салыг – 5 тиилелге;

Күдерек Салчак (Мөңгүн-Тайга) – 3 салыг – 1 тиилелге;

Алаш Монгуш (Барыын-Хемчик) – 4 салыг – 3 тиилелге;

Айрат Ооржак (Сүт-Хөл) – 7 салыг – 4 тиилелге;

Айслан Самбий-оол (Чөөн-Хемчик) – 3 салыг – 1 тиилелге;

Гендун Монгуш (Чөөн-Хемчик) – 4 салыг – 3 тиилелге;

Солаан-Байыр Эрес-оол (Улуг-Хем) – 7 салыг – 4 тиилелге.

Маргылдааның чуруму-биле үш дугаар солчуур мөге турбас дээш, Кызыл кожуунун чалыы мөгези Кандаш Кууларга хүрежирин чөпшээрвейн барган.

Чалыы мөгелерни Кайгал-оол Донгак, Анатолий Баткар, Саян Лойгу, Андриян Лойгу тренерлер белеткээн.

/ Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.
Чуруктарны интернеттен алган.

| ХОСТУГ ШАКТА НОМЧУУРУНГА |

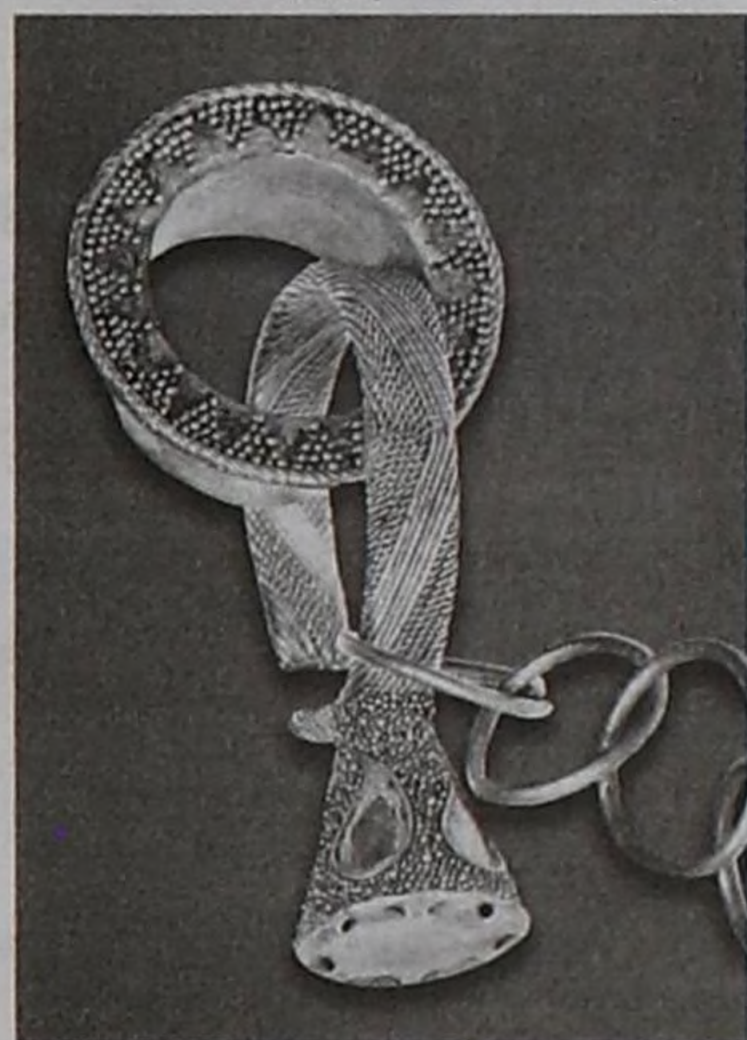
Сырга

«Авам сени келин кылдыр төрөл аймаандан, ада-иенден дилеп тургаш, кудаыстың үезинде сеңээ белек кылдыр алдын сыргалар берген, ол сыргаларың кайыл азы шыгжап алдың бе?» — деп, шагда чок болган өөм ээзи дүжүмде кирип, хүлүмзүрө аарак менден дыка тода үн-биле айтырды.

Серт кыннып, дүвүрел-биле оттуп келдим. Элээн боданып, чиктигини чыткаш, дораан интернет четкизинден диленип эгеледим, ында дүш чүнү оштап турарының тайылбырын көрдүм. Ында сырга дугайында тайылбырлар хөй болду. Ооң аразындан XXI чүс чылдың дүштер тайылбырында: «Урууң, ооң салым-чолу болгаш чоокку үеде бир-ле кижиниң үрде шыгжаан чажыдын билип алыр» дээн бижимел караамга илдигип чыдып калган. Оон «чок болган кижидүжүмгө кирзе, черле кортпа» деп, бир чаякчы башкының тайылбырын база ыңчан сактып келдим. «Ында багай чүүл чок, ол бир-ле чүүлду баш бурунгаар сагындырып турарының демдээ-дир» — диген чүве.

Ол хүн дүжүм черле сагыжымдан үнмээн, дүштээр үеде ажылымдан үнгеш, ол чоок-кавыда каасталгалар савар «Аметист» садынынга чеде бергенимни безин эскербээн мен. Алдын кылыгларның өртээниң аарын, хөй-ле авамның берген алдын кылыгларын чээлиге дужаап турганымны хомудасактып келгеш, мелегейимни деп бодап артып калган мен.

Ажылымче дедир кылаштап олура,

чүге шаанда XIX-XX чүс чылдарда нарын, кара дарганнарның соп, шуткуп, сиилбип, дуңзаалап тургаш кылган сыргаларының кулактың халбыңының үдүнче кедер кезээ дыка чоон турганын, оон б.э.ч. VII чүс чылдың ийиги чартында, скиф үеге хамааржыр чоннуң адаары «Хааннар шынаазында» хаан кижиниң чевээ — Аржаан-II базырындан тывылган алдын кылыгларның бирээзи, кадын кижиниң сыргазын караамга чуруп, хөй-ле бодалдарлыг келдим.

Сырганың дээрбээнде чулдургуушту азы уштукту (муфта) кедирген. Уштуктуң арын талазында үрезин ышкаш хензиг борбак-борбак алдын чинчилерни бызап, ында чыпшыр дуңзаалаан, Уштуктуң эрин долгандыр кыдырык хээ-биле сиилбээн, дээрбээнде конус азы коңгулуур хевирлиг халыпты быгылап каан. Ооң арын талазында база үрезиннер ышкаш борбак алдыннарны чыпшыр дуңзаалаан. Ону хырбалап каан бе азы чыпшыр дуңзаалаан бе дээрзи меңээ тывызык болуп арткан. Каасталганы шак ыңчаар сиилбип кылыры бөгүн безин дыка нарын техника. Коңгулуур азы халып ышкаш каасталгада кижиниң карааның чажы ышкаш, дамды хевирлиг угулзалар сиилбитинген.

А хаан кижиниң сыргазын алгаш көөрге, кадын кижиниң сыргазындан база дудак чок онзагай чараш. Дээрбек, а дээрбектиң бодунда борбак-борбак алдыннарны бызап каан, оон ужунда оюу даштан чинчилерни дизип кааны кайгамык.

Ол дугайында тывызык бодалдарга алыспышаан, ажылдаар столумга кел сал-ла, тыва дылда «Сырга» деп сөс кандыг утканы илередип турарын словарьдан көрө бердим.

Ынчаарга «Сырга» деп сөс бистиң дылывыста онзагай уткаларны илередип чоруур. Кулак халбаңын үттээш, аңаа кедирип алыр, колдуунда үнелиг металлдан кылган дээрбек каасталга. А бир утказы — чамдык дириг амытаннарның кулактарының уштарында сүүрерип үне берген кадыг дүктөр (— Уяңны тудуп алдың ыйнаан? — деп, дини сыргаларын сүүрертипкеш, айтырган). База бир утка — чамдык үнүштерниң будуктарының ужунга үнгеш, часты бээр чокпак салбак. Бар-ла уткалар бо болду.

А тыва чаңчыл ёзугаар, шаандагы үеде 3 харлыг кыс уругнуң кулааның халбаңын ине-биле үттээш, ногаан шайның шаарын кедирер чораан. Эттинген соонда, бөдүүн ак демирден азы честен сырганы кедирер. Чоорту кыс өзүп кээрге, шала нарын тургузулуг дээрбек карактыг азы сес деп сан хевирлиг шуру каасталгалыг мөңгүн сыргаларны кетсип турган.

Кыс доругуп өзүп, ашакка барып өгленип алырга, бөдүүн сыргаларын ужулгаш, коңгулууржугаштыг сыргаларны куда дүжүргөн соонда, кыс ол сыргаларны эдилеп эгелээр турган.

Коңгулуурлуг сырганы чамдык шыдалдыг улус Кыдаттан чагыдып алыр азы ус дарганнарга соктуруп, хээледип алыр турган. Мөңгүндөн кылган сырганы тыва херээжен кижиди алырга, шырайынга онзагайы-биле чырык кылдыр ылгалып көстүр. Мөңгүндө кылган коңгулуурлуг аялгазы аянныг, тааланчыг, ооң кыңгырткайып турар аялгазы кара күштерден ээзин камгалаар дижир.

А амгы үеде эскерип чоруурга, хөй кезинде келин кысты дилеп турар үеде оолдун авазы келин кызынга мөңгүн сыргаларны кедирип турары онзагай чараш боор чорду. А ооң утказы чүдөл дээрбе, келин кысты «имнеп» турарының демдээ деп тайылбырлап турар. Шынап-ла, мөңгүн чымчак металл, ак өңге, ак сүтке, арыг сеткилге чүүлдешкек өң.

Шаанда улуг улус чаа чараш амыдыралын эгелээрде, «аар чүүлден» эгелевезе эки дижир. Амгы үеде алдын кедери келин кыска кайнаардаа барбас. Кудазының үезинде азы ажылдааш-даа боду садып ап болур. Шагда «мөңгүн сырга кетпес мен, алдын кедер мен» — деп турганымны сактып келгеш, ам ыяды-даа бээр мен. Ол үеде ёзулал, уjur-чаңчыл деп чүүлду шоолуг-ла билбес чорааным ол ыйнаан...

Бир-ле дамчыыр чугаадан мындыг чүүлду дыңнаанымны болганчок-ла утпас мен ийин. Шаанда бир херээжен кижидун төлүн божуп чыткаш, шала «багай божаан». Төлү төл болбайн барган. Оон ол төрөл аймак чугаагы башкы кижиден айтырган: «Авамдан халбактаныптар дээримге, кулактарының халбаңында сыргалары чок болду, салааларындан туттунуптар дээримге, дээрбек билэээн кетпээн болду, эдээндөн туттунуптар дээримге, эдектиг тону чок болган» деп чугаалап органын сактып келген мен.

Аргалыг болза, тыва херээжен кижиде каасталгаларны, уткалыг эдилелдерни эдилеп чорза, артык звес боор. Авазының азы кырган-авазының эки чүүл күзээн сыргаларын белекке албайн канчаар, ыңчалза-даа аргалыг болза, өске кижиден сырга черле албаза күзэнчиг. Алдын, мөңгүн дээрбе үнелиг металлдар, ында кижиниң эки, багай энергиязы, энергетиказы сиңген болур. Алдын, мөңгүн сыргаларны арыглап, ыдыктап ап чорууру артык звес.

Бурун шагдан тура сырга чүгле каасталга болурундан аңгыда, кандыг-бир демдекти, камгалал хүлээлгени база күүседип чораан. А төөгүдөн алгаш көөрге, аңгы-аңгы күрүнелерге эр-даа, херээжен-даа кижиниң социал байдалын база сырга тайылбырлап турган. Эрте-бурунгу түрк үезинге хамааржыр кижиде-көжээлдерниң чамдыктарында эскерип көөрге, солагай кулактарында сыргаларлыг. Ынчаарга бурун шагдан тура сырганы эр кижиди эгелээн деп болур.

/ Долаана БУРБУЖЕП,
Национал музейниң
ажылдакчызы.

Аас-кежиктиг өг-бүлениң азбуказы

«Логос» немелде өөредилге төвүнүн удуртукчузу, «Сайзырал» төвүнүн психологу Анна Сванестиң удуртулгазы-биле «Азбука счастливой семьи» деп курстун дугайында солуннун мурнунда үндүрүлгелеринде таныштырган болгай мен. Ол өөредилге дугайында Анна Сванес-биле чугаавысты уламчылаар-дыр бис.

— Силерниң эрттирип турарыңар курстарның, кичээлдерниң чонга ажыының дугайында чугаалап бээр силер бе, Анна Николаевна?

— Чамдык улус янзы-бүрү тренингилер дугайында дыңнааш, көңүс херекке албас, тоовас. Оларга херекчок кылдыр санаар. Бир чамдык кижилер бир-ле эки чүүлду билип алыксаар, чаа чүүлдерге сонугалдыг болур. Кижилерниң психиказы аңгы-аңгы болганда, бүгү чүүлду боттарыны-биле хүлээп алыр-дыр ийин. Меңээ херек кичээл-дир деп санап турар. улуска ол, шынап-ла, ажыктыг, а херекчок деп санап турар улуска ол кандыг-даа хоолу чок чем-биле дөмей.

— Чугаавыс ийи аңгы категорияның кижилериниң база оларның психиказының дугайында болганда, психика деп чүл дээрзин тайылбырлап бээр силер бе?

— Ол дээрге кижиниң мага-бодунун база бир кезээ-дир. Карак азы кулак аараан болза, карак-кулак эмчизинге шинчидер, эмнедир болгай бис. Чүгле карак азы кулак звес, мага-боттун кайы-даа кезээ аараанда, тускай специалисче баар. Бир звес сагыш-сеткил аараан болза, арага-биле сагыш-сеткилин оожургадырының орнунга, психологга барганы дээр. Психологга тускай эмнээшкенин эртер. Бир звес чогуур үе-шаанда эмневес болза, сагыш-сеткил аарындан аарый берип болур. Сагыш-сеткил аары колдуунда үш чадалыг болур: өйүндө азы эгези, ортума, сандаргай. Кандыг-ла-бир байдалдың азы болуушкуннун уржуундан сагыш-сеткилге анчыг, сагышсыранчыг чүүлдер тыптып кээрге-ле, дораан хемчээ албас болза, ийиги ортума чадаже шилчий бээр. Ийиги чадага-даа келгеш, сагыш-сеткилге дуза катпас болза, сандараашкын эгелээр. Ынчан сагыш-сеткилге клиниктиг дуза херек апаар. Клиниктиг дуза албас болза, арагалаашкынче кире бээр ужуру ол. «Чүге арагалаар сен?» дээш арагаже хандыкшы берген дөргүл-төреливисти ажынарывыска-даа, оон чүү-даа үнмес. Арагалай берген деп шупту билир, а чылдагаанын кым-даа билбес таварылгалар хөй.

Тывалар арага ишпес-ле болза, дыка угаанныг, сайзыраңгай чон-дур бис ийин. Чогаадыкчы, уран талантылыг, чаңгыс багай чүүлүс — арага хандыкшыл. Арагалаашкынның хайындан чеже-чеже чаштар өскүс артып, а чежези дириг ада-иези барда-ла, өскүсүрөп чоруур-дур.

Ынчангаш тус черлерге, чижээ, «Азбука счастливой семьи» дээн ышкаш өске-даа психологтук курстарны, бөлгүмнерни ажыдып, бот-боттарын деткижери чугула деп санаар мен. Ниитилелге бодумнун өмүнээмден үлүг-хуумну кириштирер дээш, мындыг курстарны эрттирип чоруур мен.

/ Айдың ОНДАР
чугаалашкан.

Тываның бирги чери дээш бе, азы?

Чокта чаа, октябрь 17-ден 19-ка чедир, Тываның бирги чери дээш өөреникчилер аразында шыдыраа маргылдаазы болуп эрткен.

Маргылдаага 200 ажыг бичии шыдыраачылар ойнаан деп тыва медээлерге дамчыткан. Бо маргылдаага шынында дүрүм езугаар 17 кожууннуң болгаш Кызыл хоорайның назы-хар аайы-биле бөлүктөрүнүн тиилекчилери ойнаар турган. Оолдарның дөрт аңгы назы-хар аайы-биле бөлүктөрүнүн 131 ойнакчы киришкен. Оларның 106-зы Кызыл хоорайның төлээлери. Бо маргылдааның канчаар эрткенге элзэн хөй бодалдар бажымга кирди.

Бирээде, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Кызыл кожууннарның каш санныг киржикчилери киришти. Арткан 11 кожууннуң ойнакчылары чүге киришпейн турарыл? Ында бичии чаштарның шыдыраа сайзыралын углап-баштаар башкылар чогу ол бе?

Ийде, кожууннарның өөредилге килдистер, өөредилге яамызының кижизидилге талазы-биле

ажылдакчылары бо айтырыгны шыңгы хыналдага ап, буруулуг ажылдакчыларга хемчеглерни онаар болза эки.

Үште, Кызыл хоорайга шилилге маргылдаа эртпээни ол бе? Бир эвес Сибирь федералдыг округка бодунуң бөлүүнге тиилекчи болбаан ойнакчылар боттарының чарыгдалы-биле киржип ойназа кандыгы? Өске кожууннардан келген эштериниң улуг хоорайга ойнаар эргезин дуглап каарга, ол аныяк ойнакчыга кайы хире хомуданчыг болуп артканын башкылар, ада-ие сайгарып көөр болза эки.

Дөрте, маргылдааның болуп ужурулуг саавыры октябрь 16-да Чөөн-Хемчик кожууннуң өөредилге килдинге чедип келген болган. Өске кожууннарга канчаар келгени билдинмес болуп арткан. Салгалдарывыстың хемчеглеринге ындыг хамаарылгалыг болурга, кажан эки деңнелге чедир сайзыраар улус бис?

Беште, чылдың-на эртип турар «Ак терге» клувунуң маргылдаазына Кызылдан чаңгыс команда киржир ужурулуг турда, чүге

5–6 команда киржип турарыл? Кожууннар уруглары сайзырап, чоорту бедик чадаже үнүп кээр, оларга база орукту ажыдар болза эки деп саналдап чоруур башкы Наира Сергеевна Баян Кызыл хоорайның 1 дугаар школазының шыдыраа бөлүүнүн удуртукчулары деткип чоруурун хүндүлээр чордум. Шыдыраа маргылдаазының эртер саавырын хажытпайн эрткен турган болза, түннелдер өске болуп ужурулуг турган.

Маргылдааны шын негелде езугаар эрттирген болза, түннелдер көңүс өске болуп ийик. Кожуун бүрүзүндө өзүп олурар ойнакчыларның оруун моон-дактавайн, шын шиитпирлерни үндүрүп, оларга деткимчени көргүзери чугула. Ынчангаш Кызыл хоорайның шыдыраа бөлүмүн удуртуп турар башкылары шын түннелдерни үндүрер боор деп идегеп тур мен. Бодум өөреникчи чорааш, «Ак терге» клувунуң маргылдааларына тиилекчи чораан мен. Шыдыраага ынак болгаш, 30 ажыг чыл дургузунда бичии шыдыраачыларны өөредип чоруур мен. Бир дугаар

шак мындыг маргылдаа эрткен деп дыңнааш, дыка эпчок чүүлдер сагымга кирип кээр-дир. Чаштарның чараш оюнун сайзырадыр дээш, бир-ле эки чүүлдү бодап чоруур кижилер мен. 2020 чылдың май 3-те барынын талакы кожууннарның өөреникчилериниң аразына Чадаана хоорайның 4 дугаар школазының баазазына кончуг бедик деңнелге шыдыраа маргылдаазын эрттирдивис. Ол эгелээшкинни 3 чыл ажыг өске кожууннарның башкыларының деткимчези-биле эрттирип чоруур бис. Бистиң эрттирип турар маргылдаавыска Чаа-Хөл кожууннуң, Шагаан-Арыг хоорайның аныяк шыдыраачылары кээп киржип турар. Ноябрь айда болуп маргылдааны Ак-Довурак хоорайның башкылары хүлээнип алган. Чаштарга шын деткимчени көргүзери бистиң башкыларның дорт хүлээлгези-дир. Сагыш-сеткилди дүвүредип чоруур бодаалымны биживес аргам чок болду. Өске эш-өөрнүң бодалдары кандыг ирги?

/ Тимур ХОВАЛЫГ,
хоочун башкы.

Өг дег бок

Кызыл кожууннуң Элегес-Аксы суурнуң хоочун чурттакчызы мен. Мени дүвүредип турар бок айтырыының дугайында бижикседим.

Суурнуң девискээринге бок айтырыын шиитпирлээри-биле, бок октаар 3 улуг бункерни тургусканы кончуг эки. Ынчалза-даа ол бункерлер аразында бок октаар контейнерлерни база немей тургузуп каан болза деп бодаар мен. Назыны улуг, аарыг-аржык дээш кандыгдаа улус бар болгай, чаңгыс пакет бок тудуп алгаш суурнуң дуу бир ужуңче кылаштар-дыр бис. Ол-даа ындыг-ла ыйнаан харын, суурувусла арыг-силиг болуп болза.

Эң-не сагышка анчыг чүүл — суурнуң шуут төвүндө чылдан чылче чыгып чыдар улуг өг ышкаш бок бар. Улуг-Хемская кудумчузунуң 17 дугаар бажыңы көдээ совет чериниң оран-савазы-дыр. Ол албан чери биле чуртталга бажыңнарының аразында улуг өг дег бок бар. Көдээ совет ажылдакчылары хуннун-не арыглары бажың баарда, ол бок чанындан эртип дүжөр. Даргалар ол бокту боттарыңар, ук девискээриниң чурттакчыларын, аштаңар дээр.

Дөрт ай бурунгаар амыдыралым аайы-биле Кызыл хоорайже түр када көжүп келген мен, бо үе иштинде ол бок аштаттыңан ирги бе.

/ Анай МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.

Эмчилерге мөгейиг

Ай бурунгаар хенертен аарый бээримге, уругларым мени кожууннуң ниити аарыглар эмнелгезиниң чыдар салбырына чедире берген. Эмчилер мени дораан чытыргаш, анализимни алдылар. Өкпемниң ийи талазына дегдирген болдум. Бажым дээскинер. Эмчилер мени чаш уруг ышкаш чедип алгаш, каяа черле чедирбедилер дээр: рентген, УЗИ, КТ, ФГДС дээш шуптузун эртим.

Магалыг чүве-дир, чонум, үениң аайы-биле эмнелгелеривистиң дериг-херекселдери чаарттынып, аарыг чонувус хөйү-биле эмнедип, сегип үнүп турарыңа канчап өөрүвес боор.

Назы-харым улгады берген кижилеримни, ажы-төлүмнү орай дүне коргудуп, бака-ла девидедип, шүүдеттим. Неделя ажыр дамырымче эмнер дамдыладып, мени база катап чырык хуннун адаанга чурттаар кылдыр бут кырынга тургузуп, эмнеп каан ак халаттыг, «алдын холдуг» эмчим Долгар Александровнага, эмчи сестразы Сайлык Херел-ооловнага, ажаап-тежээп турган кыстарым Роза Костеевнага, Шеңне Ширин-ооловнага база өске-даа эмнелге ажылдакчыларыңа четтиргеним илередип, черге чедир мөгейдим.

Эмчилерниң дүн-хүн, амыр-дыш чок берге чымыштыг ажыл-ижинге чүгле экини, чедишкinnerни күзедим. Сүлдө сүзүүңер, хей-аадыңар бедик-ле болзун!

/ Яра МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.
Чөөн-Хемчик кожуун,
Төвө-Хая сумузу.

/ Чадаг-тергежи Ю.В. Кочуров бөлүк өөреникчилер-биле.

Солун ужуражылга

Чокта чаа Кызылдың 17 дугаар ортумак школазына россияжи чадаг-тергежи Юрий Валентинович Кочуров-биле солун ужуражылга болган.

70 хар ашкан чадаг-тергежи бодунуң харназынынга дүүшпес: аныяк-сыг, кончуг эрес, чугаакыр, баштак кижилер болду. Ол 15 чыл ажыг үе иштинде чадаг-терге мунуп алгаш, оранны одуртуп, делегейни дескиндир аян-чорук кылып чораан.

Ол бир херээжен кижиле таныжып алгаш, Тверьден Архангельскиге чедир тергелиг четкенин, ол-ла хевээр терге ооң ынак

спортчу аян-чоруу болуп артканын баштактанып чугаалады. Дараазында чылын Сочиден Севастопольга чедир чорааш, терге мунарынга ооң мергежили бедип, Израиль, Вьетнамче болгаш ССРЭ-ниң янзы-бүрү хоорайларына четкен. 2018 чылда Москвадан Венецияга чедип, ооң соонда Сербияга чедир 200 километрни бүдүн хүндүн иштинде эрткеш, рекордту тургускан болуп турар.

Чедип алган чедишкinnerинге тура дүшпейн, ам-даа чадаг-тергелиг аян-чорук коппазын уламчылаар сорулгалыын чугаалап турар. "Чогум кандыг мергежилдиг, каяа ажылдап

чораан силер?" — деп, мээң айтырымга Свердловск облазынга төөгү эртемин башкылап, уран чүүлге бодунуң онзагай талантылы-биле Уралга баян башкылап, хөгжүм херекселдериниң оркестрин удуртуп чораанын харыылады.

Юрий Валентинович бодунуң аян-чоруунуң дугайында делгеренгейи-биле чыылганнарга тайылбырлап, гармошказын туткаш, ойнап, ырлай бээрге, черле ыр-шоорга, хөгжүмге болгаш спортка салым-чаяан чедер кижилер деп бодал башка кирди. Бүдүн зал-биле сураглыгыры "Катюшаны" бадырып-тарга, көрүкчүлөрнүң хей-

аады көдүрүлүп, оларның үзүктөл чок адыш часкаашкыны ооң талантызынга улуг шаннал, мөгейиг болганын чугаалаар апаар.

Аалчыны школаның коллективи чылы-биле аяк шайлыг уткуп, өөрүп четтиришкinnerниң чылыг сестерин чугаалааннар.

Аян-чорукчунуң коппазы менди-чаагай уламчылап, оран-чуртун эргип, улус-чонун магададып-ла чорзун деп йөрээл-биле доостум.

/ Раиса ОНДАР,
башкы, чогаалчы,
журналист, РФ-тиң Улус
өөредилгезиниң тергенин,
ТР-ниң өөредилгезиниң
алдарлыг ажылдакчызы.

ООО "СЗ Энергострой"

срочно требуются:

- машинист тяжёлого гусеничного крана ДЭК-251
- Начальник ПТО, инженер ПТО
- Мастер бетонного завода и арматурного цеха
- Крановщик на XCMG-XCT-25т
- Разнорабочие
- Столяр-жестянщик
- Мастер-прораб

- бригады: плотников-бетонщиков, каменщиков, отделочников, штукатуров, маляров
- Заместитель главного бухгалтера
- водитель категории Е, на супер МАЗ для работы по городу.
- обращаться ул.Колхозная 2а,

тел.89133515140

Акция «Поздравь свою маму!»

26 ноября в России отмечают День матери.

с 13 ноября по 13 декабря 2023 г.

предлагаем всем

поздравить своих мам с праздником

в газетах «Шын» и «Тувинская правда»

всего 1500 рублей.

Торопитесь поздравить
самого главного человека в жизни!Обращаться: г.Кызыл,
ул. Красноармейская, д. 100,
каб. 309. Тел.: 8(39422)2-18-10
8-923-267-0749

реклама ОГРН 1191719000395

Издательский дом
ТМГ
ТываМедиаГрупп

главный приз-
стиральная
МАШИНА!

**БОЛЬШОЙ
РОЗЫГРЫШ
ПРИЗОВ! »»**

«Шын»
+
Тыванын
аныктары»

«Тувинская
правда»
+
Сылдысчыгаш»

на первое полугодие 2024 года
с 15 сентября по 20 декабря 2023 года
и прими участие в розыгрыше!

Условия:
1) оформить подписку в указанные газеты
в любом почтовом отделении филиала ФГУП
«Почта России»
или на сайте podpiska.pochta.ru
2) прислать копию квитанции на
эл.адрес: tuva-media@bk.ru
или 8-923-267-0749.
3) зарегистрироваться по номеру
тел.: 8(39422)2-18-10.

термопот чайник,
-микроволновая печь,
-блендер погружной,
-блендер стационарный,
-электрочайники,
-сертификаты на музыкальное поздравление
"От всей души"
(телеканал Тува 24),
-сертификаты на сувенирную продукцию,
-сертификаты на подписку в газеты и журналы.

Подробности розыгрыша,
количество призов и порядок
проведения можно узнать по
адресу: г.Кызыл,
ул.Красноармейская, 100, каб.309
Тел.: 8(39422)2-18-10, 3-33-22,
8-923-267-0749
ГАУ РТ "ИД "ТываМедиаГрупп"
ИНН 1701062430

Реклама 12+

МАГАЗИН ТКАНЕЙ «КОКЕТКА»
ТКАНИ ОТ БЮДЖЕТНЫХ
ДО ЭКСКЛЮЗИВНЫХ(атлас, кружева, национальный шелк на меху,
трикотажные ткани)ФУРНИТУРА НА ЛЮБОЙ ВКУС,
А ТАКЖЕ ПРОВОДИМ МАСТЕРКЛАССЫ ПО
ПОШИВУ ОДЕЖДЫ, ДЕЛАЕМ ВЫШИВКУ НА
ТКАНИ,
ПРИНИМАЕМ ЗАКАЗЫ ДЛЯ ТАНЦЕВАЛЬНЫХ
КОЛЛЕКТИВОВНАШ АДРЕС. Г. КЫЗЫЛ УЛ. БУХТУЕВА 1
ТЕЛ. 8-983-593-70-93

ИП Зелякова М. М. ИНН 170106958337

Реклама 12+

| МЕДЭЭ |

«Күзелдер шивизи» акция

«Мээң-биле кады
күзелдерни бодап ал» деп
телевилелдин Күзелдер
шивизи деп бүгү-росийжи
акцияны 6 чыл дургу-
зунда эртирип келген.
Амыдыралдың берге байда-
лынга таваржы берген би-
чии уругларның күзелдерин
Чаа чылдың чырык
байырлалының бүдүүзүнде
бүдүрер.

Акцияга дараазында
категорияларга хамааржыр
улус киржир:

- Кадының байдалы кызыгаарлыг 3-17 харлыг уруглар;
- 3-17 харлыг инвалид уруглар;
- Амы-тынынга айыылдыг аарыгның уржуундан кадының байдалы берге 3-17 харлыг уруглар;
- Өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан 3-17 харлыг уруглар;
- Тускай шериг опе-

рациясында киржип ту-
рар шериглерниң база
мобилизацияже келдирген
хамаатыларның 3-17 харлыг
уруглары.

Акцияга кымнар киржип
болурул?

- Россия Федерациязының хамаатылары;
- Россия Федерациязынга чурттаарын чөпшээрэн документилик даштыкы улус.

Акцияга киржир дизе,
акцияның сайтызынга <https://елкажеланий.рф> чагыг кири-
ри чугула.

Ачы-буян чедирер
күзелдиг улус, ылап дуза
хереглеп турар кижини тып
алыр, уругларның күзелин
бүдүрүп, оларга белек бээр.

Күзелинге чүнү бодап ап
болурул?

- Материалдыг күзелдер:
- Идик-хеп болгаш каас-шиник хеп-сын;
- Ойнаарактар;

Спасибо,
что присоединились
к акции!

8 (802) 500 12 34

Первое

«ЁЛКА ЖЕЛАНИЙ»

Всероссийская акция

При поддержке
росмолодёжь добро

- Спорт херекселдери болгаш спортчу идик-хеп;
- Хөгжүм херекселдери;
- Сонуургалының аайы-биле херектиг барааннар;
- Уругларның өзүп сайзыраарына херек материалдар

- болгаш номнар.
- Материалдыг звес күзелдер:
- Аян-чорук баар күзелди;
- «Москвага барыксаар мен»;
- Ужуражыр күзелди;
- «Сураглыг футболист-биле

- ужуражыксаар мен»;
- Сорулгалыг күзелди:
- «Цирктиң көжеге артында амыдыралын көрүксээр мен»;
- Ажыл кылыр күзелди:
- «Поездиниң машинизи болуксаар мен».

«Чуга дош» акциязы эгелээн

Ноябрь 20-ден тура чаңыл болу берген «Чуга дош» профилактика акциязы республикада эгелээн. Хемчегниң кол сорулгазы – дош кылыннаар үеге чедир кижилерниң болгаш транспорттун чоруурун болдурбазы.

Акция дөрт ай иштинде үргүлчүлөп, апрельдин 1-де доостур. Кышкы үеде доштуг черлерге чоруурунун айыыл чок чорук дүрүмнөрин тайылбырлаан агитас-профилактиктиг хемчеглерни эрттирери, массалыг информация чепсектеринге материалдарын үндүрери акция үезинде планнаттынган.

Ол ышкаш дош кежиглерге база хей кижилер чыгыр доштуг черлерге Орук шимчээшкининге айыыл чок чорук талазы-биле күрүнө инспекциязының дежурнайлаашкынын организаастаар. Каа-Хем база Улуг-Хем кожуун чагыргалары орук албан черлери-биле кады, дош кежиглер албан езузу-биле ажиттын-маан шаанда, чадаг кижилерниң хем керерин хоруур.

Республиканың хемнер, сугларын-да онза байдалдар болгаш болууш-куннарже тускай албаннарның дүргөн хөдөлүрүн эрге-чагырга органнары хандылар ужурулуг.

Уруглар – кол айыылдыг бөлүктө болганда, олар-биле ажилче онза кичээнгейни углаарын Тываның Баштыны Владислав Ховалыг кыйгырган.

2022 чылда улуг кижилерниң хайгааралы чок арткан беш биле алды харлыг ийи уруг дош адаанче ойлул кирген. Улуг чүк машиналарының чолаачылары база кышкы балыктаашкына ынактар айыылды тургузуп болур болганда, олар-биле аңгы ажилдаар.

Тывада шапкын агымның хем-нерде чугажак доштуг черлер бо-ла артып каарындан айыылды тургузуп болурун тускай мергежилдиглер сагындырган.

И ТР-ниң Чазааның парлалга албанының медээзинден.

| ЭКОЛОГИЯ |

Аргар-кошкарны камгалаар сорулга-биле

Россияда аргар-кошкарның баш санын учеттаар. Шак ындыг ажилды кылып чорударын Алтай Республикада Сайлюгем национал парк саналдаан. Регионнар аразында «Ирбис» ассоциациязы ону деткип турар.

Россия-биле Моолдун эртемденери ийи чурттуң кызыгаарының чоогунда оदारлап чурттап чоруур аргар-кошкарның шуптузун санаар деп дугурушкан.

«Аргар-кошкар көжүп чурттаар аң болгай. Чайын Россияның девискээринге чедип келир, а кыжын Моолдун чуга харлыг черлеринче көжүп чоруй баар. Тываның девискээринде аргар-кошкар көнгүс дедир болуп турар. Сайлюгем национал парктун Уландырык биле Сайлюгем кластер-лиг участоттарда бөлүк аргар-кошкар бар. Ынчалза-даа национал парктун девискээринден аңгы черлерде ол элээн хей.

Ынчангаш «Убсунур ыйгылаажы» заповедникте тыва коллегаларывысты аргар-кошкарның баш санаашкынынга киржирин дилээн бис. Тываның девискээринде чүс хире баш бар дээрзин демдегледип турар. Россия биле Моолдун кызыгаарында чүгге чаңгыс кодан аргар-кошкар оदारлап көжүп турар боорга, Моолдун бойдус камгалакчылары-биле хей чылдарда кады ажилдап турар бис» — деп, Сайлюгем национал парктун директорунун оралакчызы Денис Гуляев тайылбырлаан.

Ийи чурттуң экологтарының хуралы ноябрь 3-те Кош-Агач суурда Сайлюгем национал парктун аалчылар хүлээр төвүнге болган. Россияның талазындан Сайлюгем национал парктун, Алтай биле Убсунур ыйгылаажы заповедниктерин ажилдакчылары, «Ирбистин изи-биле» деп эки турачылар экспедициязының волонтерлары, а Моол таладан Алтай – Моолдун

онза камгалалдыг бойдус девискээринин директоруның, «Увс-Нуур» заповедниктин төлээлери киришкен.

Делегейде эң улуг аргар-кошкар — бистиң чуртувуста. Онун алтайны даг аргары деп адап турар. Аргар-кошкарны кадагалап арттырар талазы-биле кол национал документини РФ-тин Бойдус яамызы 2022 чылдың төнчүзүндө бадылаан. Аргар-кошкарның Россия – Моол аразына шаптык-моондак чок оदारлап көжүп чурттаарын, оларның турлаанын чоогунда кижилер чурттап-даа турар болза, аң-меңин өзүп-көвүдээринге таарымчалыг байдалдарны тургузарын 41-р дугаарлыг Айтышкын-да тодаргай бижээн.

«Бо стратегия дээр-ге аргар-кошкарны камгалаар сорулгалыг ведомстволарының болгаш организацияларның ажил-чорудулгазының ниити планы-дыр. Улаштыр регион бүрүзү боттарының тодаргай планын тур-

гузуп алып. Россияның аргар-кошкарларының кол кезии Алтай Республиканың Кош-Агач районунда оदारлап чурттап чоруур» — деп, Сайлюгем национал парктун директору Денис Маликов чугаалаан.

Чаңгыс аргарны, кошкарны учетка ийи катап киирбези-биле аң санаашкынын кызыгаарының ийи талазынга чаңгыс олла үеде, ноябрь 4–15 хүннеринде, харылзажып тургаш чорудар деп шипирлээн. Бөлүктөргө үстүп алгаш, ажилдаар маршруттарын болгаш планын тургузуп алган. Күрүнө кызыгаарының чоогунда Тыва, Алтай республикаларның кезек черлеринде аргар-кошкарны ол үеде санап турган. Учёт ажилының түңнелин декабрь айда дыңнадыр.

И Сайлюгем национал парктун парлалга албанының медээлеринден.
Р. ДЕМЧИК очулдурган.

Бойдустун каас-чаражын үнелеп билири

«Арганың курт-кымыс-кактарының делегейи» деп уругларның чогаадыкчы кылыглар мөөрейин Тыва Республикага бо чылын бир дугаар эрттирген.

Акцияның кол сорулгазы дээр-ге арга-арыг амыдыралына уругларның сонуггалын бедидип, бойдусту камнап хумагалаарына, оон каас-чаражын үнелеп билиринге кижизидери база салым-чаянның чаштарның чогаадыкчы чоруун сайзырадыры.

Мөөрейге Мөңгүн-Тайга, Каа-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Би-Хем, Тес-Хем кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның шупту 21

өөредилге албан черлери 127 ажилды киириштирген.

Уруглар чочагай, ине болгаш калбак бүрүлөр, тоорук, чөвүрээ, чиңгис, куш чүглери, ракушка болгаш чайзат даштардан аңгыда, пластик сава, СД-диск, сывырындак демир, саазын, пластилин дээш өске-даа материалдарны ажылдап, онза чараш уран шевер чогаадыкчы ажилдарын бараалгаткан.

Ажыл бүрүзү онзагай, шилилге берге болган дээрзин жюри демдеглээн. Тыва Республиканың арга-арыг камгалалының төвү, Убсунур ыйгылаажы заповедниктин, Кызылдың арга-арыг ажил-агыиының төлээлери түңнел, тергип эки ажилдарны шилээн.

«Арганың курт-кымыс-

кактарының делегейи» деп мөөрейинин регионалдыг чадазының тиилекчилерин ноябрь 20-де байырлыг ёзу-биле шаңнаан.

Россияның арга-арыг камгалалының салбыры Тыва Республиканың

арга-арыг камгалалының төвүнүн специалистери тиилекчилерге дипломнарны, хүндүлел бижиктерни болгаш тураскаалдыг суй белекти тывыскаан.

И Р. ДЕМЧИК белеткээн.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиагрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редакторнун хүлээлгезин
күүседип турар С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адрези:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация технологи-
ялары болгаш массалыг коммуни-
кациялар адырынга хайгаарал та-
лазы-биле федералдыг албанның
Тыва Республика талазы-биле
эргелели «Шын» солуну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттынган материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыт-
тыгган саннары болгаш өске-даа
фактылары, дыңнадылары дээш
авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнөр
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннун сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
3046 кезек

2023 Чылда «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10